

NİZAMİ GƏNCƏVİ. KİMLİYİ VƏ İDEYALAR ALƏMİ

Hamlet İsaخانlı

Əvvəli jurnalın 419-cu (iyul 2022-ci il) nömrəsində

Nizami`nin elmi-fəlsəfi kimliyi

“Xəmsə” başdan-ayağa fəlsəfə və musiqi, psixologiya və din, coğrafiya və tarix, incəsənət və şahmat, hesab və həndəsə, əlkimya, biologiya və tibb, astronomiya və fizika ideya və anlayışları ilə doludur. Nizami`ni təbiətşünas alim kimi təqdim etmək dəbdədir – ən azı Azərbaycanca. Nizami`ni oxuyub öyrənən bəzi müəlliflər sübut etməyə çalışmışlar ki, “Nizami nəinki öz dövründəki, hətta özündən sonra gələn alimləri (o cümlədən, elmdə inqilabi kəşflər edən böyük elm adamlarını) qabaqlamışdır”. Belə fikirlər, yumşaq ifadə etsəm, yanlış və əsassızdır. Nizami nə hansısa elm sahəsini inkişaf etdirən və elmi yenilik edən alimdir, nə də peşəkar filosof. Nizami elm və fəlsəfə barədə çox oxuyub geniş bilik toplayan, elm, incəsənət və fəlsəfəni duyan, sevən mütəfəkkir şairdir. Nizami özü gözəl ifadə edir:

*“Hər bir elmdən mən ziya almışam”. (“Şərəfnamə”, 428)
Bir gecə də olsun mən yatağa rahat girmədim
Elmin yeni bir qapısını açmadan. (“Şərəfnamə”, 464)*

Nizami`nin poemalarında hökmdar və sərkərdələrlə, eşqə əsir düşən qəhrəmanlarla, gözəl və cəsur qadınlarla yanaşı, yaradıcı sənətkarlar – rəssam, memar, mühəndis, musiqiçilər böyük yer tuturlar. Nizami “Xəmsə”də bir çox alim və filosoflara geniş yer verir, “Hər uca rütbədən / Alimin rütbəsi daha ucadır” (“İqbalnamə”, 367) deyir.

Nizami elmi mühakiməni, irəli sürülən fikrin dəlillərlə sübutunu yüksək qiymətləndirir:

*Dəlili güclü olan hər bir bəyanı
Dinləməmək bədbəxtlikdir. (“İqbalnamə”, 991)*

Və ya

*Düşüncə ilə gəlməyən söz
Yazmağa, deməyə layiq olmaz. (“Xosrov və Şirin”, 433)*

Gənc Nizami “Sirlər xəzinəsi”ndə şair sözü üçün elmi düşüncənin zəruriliyini vurğulamışdı:

*Bayrağını elmdən kənarı ucaltmış hər
sözün, –
Bu söz mənim özüm də olsam, – üstündən
qələm çək. (2227)*

Onu da deyim ki, elmi düşüncənin şeir üçün mühüm olduğunu qeyd edərkən, daha çox Məhəmməd Füzuli'nin Azərbaycan türkcəsində yazdığı "Divan"ın dibaçəsindəki beyti yada salırlar¹⁸:

*Elmsiz şeir əsassız divar olur,
Əsassız divar qayətə bətibar olur.*

Nizami elmin məhdudluğunu da anlayır və incə fəlsəfi bir məqamı vurğulayır–dünyanın necə meydana gəldiyi sirdir, o sirri açmaq mümkün deyil, əks halda bəlkə biz də dünya yarada bilərdik:

*Bütün ağıllılar, vuruşunlar aciz qalıblar ki,
Bu dünya necə meydana gəlmişdir?
Əgər bir kəs dünyanın necə yarandığını bilsə,
Mümkündür ki, o da elə bir işi görməyi bacarsın.
Madam ki, dünyanı yaratmaq bizə mümkün deyil,
Onun necəliyi də təsəvvürümüz xaricindədir...
("Leyli və Məcnun", "Hikmət və mövizə haqqında", 40-42)*

* * *

Nizami elm, fəlsəfə və sənətə xas olan anlayışlardan ustalıqla istifadə edir, həyat barədə fəlsəfi düşüncələrə dalır, obrazlı ifadə və gözəl metaforlar yaradır. Nizami elmi poeziyanın, poetik hikmətin görkəmli nümayəndəsidir, zənnimcə, bu işdə onun tayı-bərabəri yoxdur. Nizami "Xəmsə"sinin az qala hər səhifəsində orijinal elmi düşüncənin təzahürünü görmək mümkündür. Sevdiyim "Xosrov və Şirin"dən bir neçə nümunə göstərməklə kifayətlənirəm.

Şair öz əsərlərini, "canı ilə bəslədiyi gəlini" yüksək qiymətləndirir, qara mürəkkəblə yazılmış şeir gözü işıqlandırır, onun musiqisi, mahnısı isə nəşə verir:

*Canımla bəslədiyim gəlini
Dünyada üzü ağ et. (6)
Qarası gözü işıqlandırın
Avazla oxuması beyinə nəşə versin. (8)*

O, öz istedadı ilə ilahi əsərlər yaratdığını fələyin başından tük qırmağa (istedadı - xəncər dili ilə!) bənzədir:

*Sən xəncər dilinlə fələyin başından
Mənalardan baş tükünü qırılmışsan. (188)*

Nizami riyazi anlayışlardan ustalıqla istifadə edir, o cümlədən xətt, səth və cisim kimi həndəsi kəmiyyətlərdən; onların uyğun olaraq bir ölçülü, iki ölçülü və üç ölçülü olduğunu

¹⁸ Füzuli M. 2005. Əsərləri 6 cildə, 1-ci cild. Bakı: Şərq-Qərb. səh. 29

Nizami Gəncəvi

deyir. Şair pərgar anlayışına çox müraciət edir, “gəl-get”lə, “mənzil kəsmək”lə məşğul olan, “tərpənən” ulduzları, bütləri “Pərgar kimi sərgərdan” adlandırır. (64)

Bu istedad sahibinin “Duadan başqa bir kəslə sazişi yoxdur”, “quru çörəklə oruc tutur”, amma dili şirindir, üstəlik, çənaətlə yaşayır, böyük zəhmət və ehtirasla təkliyə çəkilib, yazıb-yaradır; bütün bunları o, gözəl metaforlar vasitəsilə təqdim edir:

*Zahidlik ağzım quru hovuz olsa da,
Şirin dilim dirilik suyudur.
Müşk kimi göbəkə gizləndim
Simurq kimi təkliyə adət etmişəm. (334-5)*

*İpək qurdu kimi mən öz işimlə
Bir yarpaq yesəm, ipək bağışlaram. (5930)
Zəhmət çəkməkdə əsil torpağam
Ki, bir arpadan bir çox xəzinə yetirirəm.
Əvvəlcə bir ovuc dən yesəm də
Biçində bir xırman xəz verirəm. (5933-4)*

Və yaratdığı qeyri-adi əsərinə “nəvaziş göstərilməsini”, səxavətlə qiymət verilməsini arzu edir (Günəş qaranlığa nur saçan kimi, bulud göyərtiyə süd verən kimi):

*Əgər ona bizdən bir xırman çatsa
Vallah bizdən bir arpa əksilməz. (234)
Günəşin evi ondan ötrü abad oldu ki,
Aləmin qaranlığında qalanlarına nur verir.
Dünyanı buludun səxavəti ona görə tutdu ki,
Göyərtiyə uşaqlıqda süd verər. (236-7)*

* * *

Xosrov və Şirinin bir-birinə sevgisini, onların kef məclisini böyük məharətlə vəsf edən şair Şirinin sevgi izhar etməsi ilə özünü qoruması arasındakı ziddiyyəti göstərmək üçün maraqlı məcazi dilə müraciət edir:

*Sonra əqiqini almaza sürtürdü
Zümrüdü əfi kimi qoruyurdu. (1993)*

Burada əqiq – dodaq, almaz isə diş bildirir, yəni, Şirin Xosrova tam tabe olmamaq, özünü ələ almaq üçün dodağını dişinə sürtürdü, dodağını dişləyirdi. Əfi – saç, zümrüd isə gözü bildirir, yəni, Şirin gözünü saçı ilə örtürdü, el inancına görə əfi zümrüdə baxanda gözləri kor olur.

Əlkimya mövzusu Nizami yaradıcılığında mühüm yer tutur. O, bir tərəfdən məşhurların əlkimya məharəti və əlkimya fırıldaqları barədə rəvayətlər söyləyir, digər tərəfdən çox ustahla əlkimya vasitəsilə güclü metaforlar yaradır^{19, 20, 21}.

¹⁹ İsaخانlı H. 2018. Əlkimya: elm, sənət və mistika. Bakı: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı

²⁰ İsaخانlı H. 2020. Alchemy in Eastern Literature. Khazar Journal of Humanities and Social Sciences. Volume 23, Number 1. səh. 22-47

²¹ Heybullayeva R. və Ruymbeke C. (red.) 2020. Nizami on Alchemy. Book Chapter in “The Interpretation of Nizami’s Cultural Heritage in the Contemporary Period. Berlin: Peter Lang. səh. 215-233

Nizami sevgili qızın öz qoca yarından qaçmasını obrazlı şəkildə civənin iki səciyyəvi xassəsinə – ağımtıl-çal rənginə və hərəkətçil olmasına bənzədir:

*Bir cavan bir qocaya dedi: "nə əlac
Mən qocalanda yarım məndən qaçacaq".
O gözəl söhbətli qoca cavabında dedi:
"Qocalıqda sən öziün yarıdan qaçacaqsan
O başa ki, fələk civə yağıdır
Gümüştənli gözəldən civə kimi qaçar". (5202-5)*

Nizami, təvazökarlığı yüksək qiymətləndirir, özünü də "yaşadıqca aşağıda olmağa" çağırır və bunun insanı yüksəltdiyini irəli sürür. Bunun poetik ifadəsi maraqlıdır: "dürr məhz dənizin dibindən çıxır, tum məhz yerə səpilərək məhsula dönür, sünbülün başını çox qaldırması isə onun əyilib ayaqdan düşməsinə səbəb olur" kimi poetik ifadəsini verir:

*Dürrü görmürsənmi, dənizi sevib
Aşağı düşdüyü üçün necə yüksəyə qalxdı?
Tum kimi yerə düşsən, ucalarsan
Sünbül kimi başını qaldırma, ayaqdan düşərsən. (5866-7)*

Nizami poetik sözün mürəkkəb təbiətindən söhbət açır, poeziya gah ağladır, gah da güldürür, sanki dürr səpir, amma şairin həyatında şirin və acı, şəkər və zəhər yan-yanadır. Şair hörmət-izzətlə yanaşı, öz ünvanına söyüş də eşidir:

*Bir qulağımla acı sözləri içirəm,
o biri qulağıma sırğa salıram. (5957)
Şəkər verib zəhər almaq lazım gəlir,
Hər incə sözə bir söyüş eşitmək lazım gəlir.
Mən dərya kimi ətəyimdən dürr tökürəm
Yaxam isə tənə daşları ilə doludur. (5960-2)
Dilimdə xalqın ağzı şirindir
(Öz) ağzım isə öldürücü zəhər kimi acıdır. (5964)*

Şair həyatın hər iki üzünü ilə tanışdır, poeziyası bu ikili həyatı əks etdirir:

*Nizami xəlvətdə aylaşan bir dorğadır
Yarısı sirkə, yarısı baldır. (332)*

Eyni fikri bildirən aşağıdakı məşhur beyti farsca orijinalı ilə birlikdə gətirirəm:

*Gerami ekdeş-əst in nəqş-e dəmsaz
Pedər hendu-vo-madər tork-e tənnaz.
(Bu munis nəqş mələz (ekdeş!) bir gözəldir
Atası hindu, anası nazəndə türkdür). (5970)*

Yaradıcı sələflərdən bəhrələnən yenilikçi şair

Şair olsun ya hər hansı yaradıcı şəxs – o, özündən əvvəl yaşayıb-yaratmış həmkarlarından öyrənir, onların düzüb-qoşduğu ideya və üsulları mənimsəyir, onların yaradıcılığından bəhrələnir.

“Xəmsə”yə daxil olan ilk əsəri – “Sirlər xəzinəsi”ndə Nizami Qəznəli Əbülməcid Sənai'nin (?1080-?1141) izi ilə getmiş, onun “Hədiqət-ül-həqaiq” (Həqiqət bağı) adlı sufiyanə əsərindən ilham almış, eyni zamanda öz əsərini (“sikkə”sini) daha yüksək qiymətləndirmişdir:

*O, öz bayrağını Qəznədə qaldırdı,
Bu isə rəqəmini Rum sikkəsinə vurdu.
O sikkədəki sözlər qızıla bərabər olsa da
Mənim qızılımdan sikkəsi ondan yaxşıdır. (403-4)*

O dövrdə fəaliyyət göstərən şairlərin böyük əksəriyyəti kimi Sənai də poetik yaradıcılığa mədhiyyə ilə başlamış, Qəznəvilərin saray şairi olmuşdu. Sonra o, sufiyanə həyata üstünlük vermiş, yaradıcılığı da bu istiqamətə dönmüşdü. Daha sonra Qəznə Səlcuq hökmdarı Bəhram şah Sənai'ni saraya dəvət etmiş, lakin Sənai imtina etmişdi. Sənai minnətdarlıq əlaməti olaraq Bəhram şahı vəsf edən şeirlər yazmış və ən başlıcası, 1131-ci ildə tamamladığı “Hədiqət-ül-həqaiq” adlı didaktik məsnəvisini ona həsr etmişdi. Bu əsərlə Sənai böyük sufi poeziyasının əsasını qoydu – belə demək mümkündür. Sistemsiz, amma ensiklopedik səciyyəli bu əsəri, “Sufizmin ensiklopediyası” kimi tanınmış bu kitabı müəllif özü “Fars Qurani” adlandırmışdı. Sənai də sufilik, Nizami də sosial yönümlü didaktika üstün olsa da, birinci sosial həyata, ikinci sufi baxışlara etinasız olmamışdır. Onu da qeyd edim ki, Nizami “Sirlər xəzinəsi”ni Ərzincan hökmdarı Bəhram şahı ithaf etmişdi; Qəznə bayrağı və ya Qəznə və Rum sikkələri ifadələri bu iki Bəhrama ithafı nəzərdə tutur. Nizamişünasların çoxu “Sirlər xəzinəsi”ni “Hədiqət-ül-həqaiq”dən üstün sayır, sufişünaslar isə “Hədiqət-ül-həqaiq”i yüksək qiymətləndirməkdə davam edirlər.

Bəzi ədəbiyyatşünaslar Nizami'nin “Xosrov və Şirin” poemasını yazarkən 11-ci əsr fars şairi Fəxrəddin Qurqani'nin (Gurgani'nin) “Vis və Ramin” əsərinin təsirinə məruz qaldığını irəli sürmüşlər. Bunun əksini deyənlər də çoxdur. Tam əminliklə “hə” və ya “yox” demək çətinidir. Hansısa bənzərlik bir təsir nəticəsi də ola bilər, sonrakı yaradıcı şəxsin öz tapıntısı da. “Vis və Ramin” çox yayılmamış, az sayda nüsxəsi qalmışdır. Hər iki əsər sevgi macəraları üzərində qurulmuş və həzəc bəhrində yazılmışdır.

Qeyd. “u” hərfi ilə əruz vəznindəki uzun, “q” ilə qısa hecarı işarə etsək, həzəc vəzni uqqq-uqqq-uqq ardıcılığına deyilir.

Bunlarla yanaşı, ideya, məzmun və bədii cəhətdən “Xosrov və Şirin” fərqlidir, “Vis və Ramin”dən çox yüksəkdə durur.

Nizami istifadə etdiyi hər şair və hər əsərin adını çəkir, müəlliflərə ehtiramını bildirir, öz əsərinin fərqli olduğunu aydın şəkildə deyir və izah edir. Ədəbiyyatda sınılanmış və təqdir olunan bu üsula Nizami, elə bil ki, əməl etmişdir. Nizami heç bir əsərində, o cümlədən, “Xosrov və Şirin”də F. Qurqani'dən bəhrələndiyini söyləmir.

* * *

“Şahnamə” müəllifi Firdovsi (935 - 1020) Nizamının ən çox təsirləndiyi və minnətdar olduğu şairdir. “Xəmsə”yə daxil olan üç poema – “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” – mövzu baxımından poeziyada “Xəmsə”dən əvvəl “Şahnamə”də işlənmişdir. Nizami Firdovsiyə böyük hörmət və ehtiramını bildirsə də, ona pərəstiş etmir, onunla yarışa çıxır, Firdovsinin etmədiklərini və ya edə bilmədiklərini özünün həyata keçirdiyini irəli sürür. Nizami'nin hər üç poeması “Şahnamədə”ki uyğun hissələrdən həcm baxımından xeyli böyükdür. Nizami'yə görə bu böyük “əvvəlki söz ustası” “Şahnamə”də çox şey desə də, xeyli şeyləri deməmişdir:

*Əvvəlki söz ustası, Tuslu hakim ki,
Sözün üz-gözünü gəlin kimi bəzəmişdi.
Öz naməsində çox söz incilərini o sapa düzdü.
Amma xeyli deyiləsi məzmunlar deyilməmiş
qaldı. ("Şərəfnamə", 493-4)*

Və bu yarımçıqlığın ilkin səbəbi olaraq Firdovsinin alicənablıqla dostlara, bu halda Nizamiyə pay ayırmasını göstərir:

*Bir də ki, o dostları üçün pay ayırdı
Axı halvanı təklidə yemək yaramaz.
("Şərəfnamə", 497)*

Bununla yanaşı, Nizami "Şahnamə" ilə öz əsərləri arasındakı əsl fərqləri göstərməyi unutmur:

*Bilicinin məndən qabaq dediyini demədim
Deyilmişi təzədən demək yaxşı deyil. ("Xosrov
və Şirin", 476)*

Əbülqasim Firdovsi

Nizami fərqlər deyəndə ümumi sözlərlə kifayətlənmir, fərqlərin nədən ibarət olduğunu və beləliklə əsaslı olduğunu göstərir. Məsələn, Nizami'nin böyük eşq dastanı şəklində qələmə aldığı bədii cəhətdən çox güclü "Xosrov və Şirin"inin "Şahnamə"dəki "Xosrov və Şirin" hekayəsindən üstünlüyünü Firdovsi'nin yaşa dolması və eşqi layiqincə tərənnüm edə bilməməsi ilə izah edir:

*Çünki yaşı altmışa çatmışdı
Cavanlıq yayından oxu düşmüşdü. (474)*

Firdovsi İran tarixinə vurğun tarixçi-şairdir, Nizami isə öz epik-lirik poeziyasında ədalət və ədalətli hökmdar axtarışına çıxır və eşqi tərənnüm edir. "Şahnamə"də "Xosrov və Şirin" adlı hissə, yəni Xosrov və Şirin arasındakı eşq rəvayəti Xosrov Pərvizin hökmdarlıq hekayəsi ilə müqayisədə çox az yer tutur. Firdovsində əsas mövzu Xosrov'un sağlığıdır, Xosrov baş qəhrəmandır, Nizami'nin bu məhəbbət dastanında isə Şirindir əsərin canı, baş qəhrəmanı.

Nizami, əlbəttə, eyni süjetə əsaslandığına görə "Şahnamə" ilə bənzərlikdən qaça bilməzdi, o, hətta təkrara yol verməli olub, "Yeddi gözəl"də "Şahnamə"nin uyğun hissəsi ilə müqayisədə təkrarın zəruriliyini çox gözəl şəkildə qeyd edir:

*Lakin xəzinəyə yol bir olduğu üçün
Oxlar iki olsa da, hədəf bir olduğu üçün. (1057-8)*

Bununla birlikdə, "Yeddi gözəl"də Nizami "Şahnamə"də rast gəlinməyən hadisələrdən söhbət açdığını irəli sürür:

*Bu [kitabın] deyilməmiş yarısını mən dedim
Yarımçıq deşilməmiş gövhəri axıra qədər deşdim. (193)*

Nizami'nin yenidən müraciət etdiyi "Şahnamə" mövzuları arasında böyük sərkərdə və hökmdar İsgəndərə həsr etdiyi "İsgəndərnamə" – "Xəmsə"yə daxil olan sonuncu poemaroman Firdovsi'nin yanaşmasından köklü şəkildə fərqlidir.

Bu bir deşilməmiş dürr idi, onu mən deşdim. ("İqbalnamə", 3625).

Göründüyü kimi, Nizami "Şahnamə"dəki "Yeddi gözəl"i yarımçıq deşilməmiş gövhər sayır və öz "Yeddi gözəl"i ilə bu gövhəri axıra qədər deşdiyini bəyan edirdi. Gövhər, dürr bəzək kimi istifadə edilir və bu məqsədlə onu deşmək lazım gəlir, deşilməmiş gövhər, dürr işə yaramır. Nizami "deşilməmiş dürr" ifadəsi ilə Şahnamə"də İsgəndər əhvalatının çox zəif işıqlandırıldığını düşünür və öz böyük "İsgəndərnamə"sini yazaraq, "deşilməmiş dürrü mən deşdim" deyir.

Bəs Nizaminin "İsgəndərnamə"si "Şahnamə"dəki İsgəndər hekayəsindən əsasən nə ilə fərqlənir? Çox şeylə! Bu fərqi yaradan Nizami'nin fəlsəfi, etik və estetik baxışları, tarixi zaman və coğrafi məkan barədə düşüncələridir.

* * *

Firdovsi qədim İrani vəsf edirdi. "Şahnamə" əfsanəvi dövrdən başlamış ərəb islam ordularının İran üzərində qələbəsinə qədər uzanan İran sülalələrinin poetik tarixidir. "Şahnamə"də İran-Turan qarşıdurması və savaşıları mühüm yer tutur. İran Nizami yaradıcılığında da böyük yer tutur ("Bütün aləm bədəndir, İran isə ürək" ("Yeddi gözəl", 356). Lakin Nizami İranın əfsanəvi və qəhrəmanlıq dövrlərinə baş vurmur, tarixi dövrə aid iki məşhur hökmdarı – Xosrov Ənuşirvan və Bəhram-Gur'a aid özünə məxsus iki gözəl poema ilə kifayətlənir. Qaldı İsgəndər – "Şahnamə"də İsgəndər İran şahıdır, Dara'nın (3-cü Dara'nın) böyük qardaşdır. Nizami isə bu yerdə tarixi həqiqətə sadıqlığını nümayiş etdirir: İsgəndər Makedoniyalıdır. Nizami Makedoniya hökmdarı Feyləqus'un (tarixi 2-ci Filipp'in) adını çəkir:

*Adı Feyləqus, özü şöhrətli şah idi
Həm Rum, həm Rus onun fərmanına tabe idi.
Onun məskəni Yunanıstanda idi
Onun əsl yeri Məqduniya idi. (820-822)*

Burada Nizami'yə xas olan tarixi anaxronizmlərindən biri ortaya çıxır – guya İsgəndərin fərmanında olan Rus, əslində isə ruslar tarix səhnəsinə min ildən də çox sonra çıxmışdılar.

İsgəndər haqqında söhbətə keçərkən, Nizami müxtəlif rəvayətlərin mövcudluğunu, onlardan çoxunun uydurma olduğunu deyir, onları müqayisə edib gəldiyi nəticəni bəyan edir – İsgəndər Feyləqusdan törəmişdir (832-851):

*Hər diyarın rəvayətindən düz olan ancaq budur
Ki, şəhriyar Feyləqusdan törəmişdir. (851).*

Qeyd. Ərəblər və ərəbcə danışanlar Aleksandr adındakı "Al" birləşməsinə müəyyən artıqlıq kimi qəbul etmiş, yerdə qalan "eksandr" ifadəsində "e" təbii olaraq "i" ilə əvəz olunmuş, deyiləndə "k" və "s"-in yerləri dəyişmiş, yazıda "skndr", tələffüzdə isə sərt "dr" birləşməsi yumşalıb "dər" olmuş və nəticədə "Aleksandr" əvəzinə "İskəndər" və ya "İsgəndər" deyilmişdir.

Firdovsi'nin "Şahnamə"si həcmcə bir şəxsin yazdığı ən böyük poema sayılır, "Şahnamə"nin əldə olan mətni təqribən 52 min beytdən ibarətdir. Onun İsgəndərlə bağlı hissəsi nisbətən kiçikdir – 2 min beyti aşmır, bəzi nüsxələrdə daha azdır. Nizaminin "İsgəndərnamə"si isə "Xəmsə"nin həcmcə ən böyük poemasıdır, uzunluğu 10.500 beytə yaxındır.

Nizami öz "İsgəndərnamə"ində "Şahnamə"dəki yanlışları düzəltdiyini deyir:

*Harada ki bir yanlışə rast gəldim
Onu həqiqət zivər ilə bəzədim. ("Şərəfnamə", 6781)
O qocaman bəzəkçi ki, orada
Həqiqət sözlərində yanlışlıq etmişdi
Gəlat deyilmişləri yenidən tərzlədim. (6783-4)*

Nizami'yə görə Firdovsi Şahnamə ilə palaz düzəldibse, o, ipək toxuyub. Üstəlik, Nizami müqayisə üçün əlkiyaya baş vurur. Əlkiyada yolüstü misdən gümüş əldə edilir (bunu Firdovsi edib), son məqsəd isə gümüşü qızıla çevirməkdir:

*Mən palasdan ipək toxumağı bilirəm
Söz kimyası ilə iki bəzəkçi (iki tərz)
Köhnə nəqləri təzələyiblər –
O misdən gümüş düzəldib, saf gümüş
Bu isə o gümüşü xalis qızıla çevirir. ("Yeddi gözəl", 1058-1060)*

Nizami və Firdovsi yaradıcılığını müqayisə edərkən, E. Bertels'in bu mövzuda yazdığı maraqlı məqaləsinə müraciət etmək lazımdır²².

Nizami və müasirləri

Dövrünün ən böyük şairi olan Nizami öz şairlik qüdrətini dərk edir, hər beş poemasında bu barədə müəyyən şəkildə söz açır. Nizami Gəncədə dustaq olmaqdan qurtarmaq üçün, şöhrətinin dünyaya yayılması üçün gözəl əsər yaratmaq lazım olduğunu bildirir. O, Nizami'ni "söz mülkünün qalibi" ("Xosrov və Şirin", 514), "söz deyənlərin ustası" (520) adlandırır. Zövqlü insanların dili ilə özünü zamanın ən yaxşı şairi sayır, şöhrətinin çox uzaqlara yayıldığını söyləyir:

*Gəncədə özünü dustaq etməkdən qurtar
Şir yüyəni əlindədir, pəncəni aç
Atını bayıra səyirt, meydan genişdir.
Sən cavansan, bəxtinin də budağı cavandır
Zamanın gözəl şairi yoxdur
Olsa da, sən kimisi yoxdur. ("Xosrov və Şirin", 536-8)
Bu iki-üç [şair] öz çiraqlarının pərvanəsidir
Öz evlərində gözə dəyirlər
Öz şəhərlərindən iki mənzil uzaqlaşalar
Heç birində işıq və rəvnəq görməzsən.
Sən o işıqlı Günəşə bənzəyirsən ki
Şərqdən qərbədən tanınmışsan. (540-2)*

Özünü tərifləmək, kim olduğunu anlatmaq, birinci növbədə, hər şairin öz üzərinə düşürdü. Nizami də, bu mənada, istisna deyildi. O, öz dövründə məşhur olmaqla yanaşı, gələcəkdə də seviləcəyinə şübhə etmir:

²² Бертельс Е. Э. 1981. Низами и Фирдоуси. В "Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Баку: Yazıcı. səh. 127-176

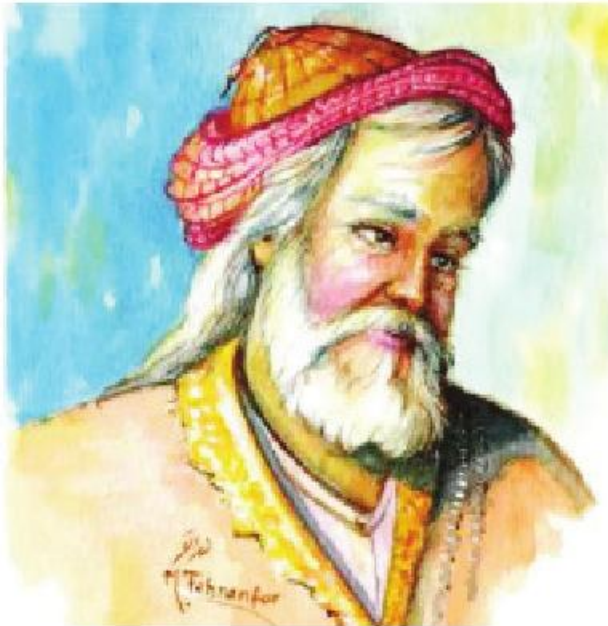

Şeir mənim arxından su içir
 O, mənim zamanəmdə şöhrət tapmışdır. ("Leyli və Məcnun", 10)
 Yadında saxla, şairlər içərisində
 Dünyada sözüün, sənətin yadigarı mənəm.
 Mənimlə söz binası möhkəmləndi
 Qiyamətə qədər o qiyamət edəcəkdir. ("Şərəfnamə", 405-6)
 Bu xeyirxahlığım üçün hər bir diyardan
 Xeyirxahlardan mənə xeyir-dualar gələr.
 Bu halətlə əgər köçüb getsəm
 Alicənab insanların ziyarətəhünə çevrilərəm. (421-2)
 Mən elə demişəm ki, heç kəs elə deməyib. ("İqbalnamə", 335)

* * *

Nizami'nin böyük şairlik iddiası, "aləmin gərdisini və sirlərini bilən mənəm" (Xosrov və Şirin, 5391) kimi fikirləri əsaslıdır. Nizami'nin müasirləri arasında çox tanınmış və ədəbiyyat tarixində böyük yer tutan şair çox deyil. Bu sırada Xorasanlı Ənvəri (?1126-?1191), Şirvanlı Xaqani (?1120-1199) və Nişapurlu (Xorasanlı) Fəridəddin Əttar'ı (?1145-?1221) yada salmaq olar. Nizami, yəqin ki, ədəbiyyat tarixində daha böyük yer tutmuşdur, amma bu üç şair də o tarixin səhifələrində yer almışlar.

Ənvəri fars ədəbiyyatının nəhənglərindən biri, mədhiyyə (paneqirik) ədəbiyyatının ən parlaq siması sayılır. Sultan Səncər (1086-1157) və sonrakı Səlcuq hökmdarları yanında çalışmış, yəni, mədhələr, odalar yazmış, şairlik etmişdir. Ənvəri ömrünün son illərini sufiyanə həyat keçirmişdi. J. Von Hammer Şərqi 7 məşhur şairi siyahısına Ənvəri'ni də daxil etmişdi (Firdovsi, Nizami, Sədi, Mövlana Cəlaləddin Rumi, Hafiz və Cami ilə yanaşı), Goethe isə məşhur Qərb-Şərq divanında Hafiz'i irəli çəkməklə bu şairləri vəsf etmişdi. Əslində, Şərqi özündə, farsdilli poeziyada yeddi nəhəngin olması barədə fikrə rast gəlinmir (ayrı-ayrı bir neçə şairin birgə böyüklüyündən söhbətlər açılsa da).

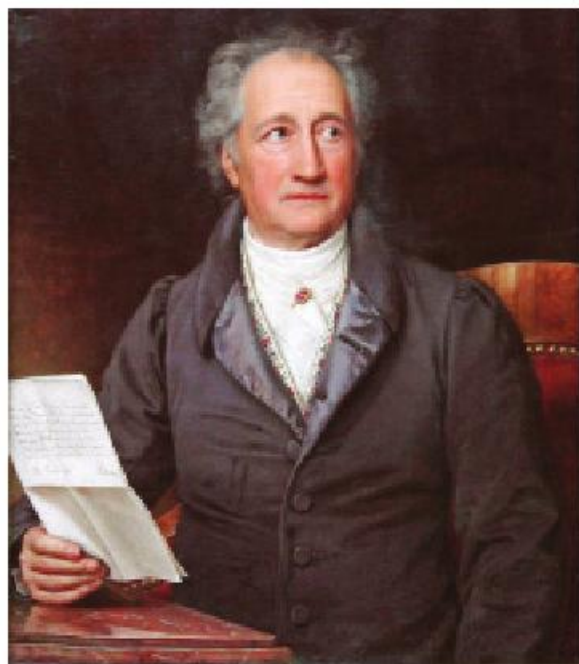
Fəridəddin Əttar

Əfzələddin Xaqani də məşhur mədhiyyəçi olmuş, səfər və həbs həyatına aid "Təhfətül İraqeyn" (İki İraqın təhfəsi), "Mədain xərəbələri" və "Həbsiyyə" kimi klassikləşmiş poemalar və onu məşhur edən qəsidələr müəllifidir. "Təhfətül İraqeyn" Xaqani'nin tək epik əsəridir. Xaqani və Nizami farsdilli ədəbiyyatın Qətran Təbrizi'dən (?1009/14 - ?1092) başlayan Azərbaycan və ya Qafqaz məktəbinin qüdrətli təmsilçiləri sayılırlar; bu məktəbin nümayəndələri sözü geniş çalar və ibarələri ilə təqdim etməklə fərqlənmişlər. Xaqani, Nizamidən fərqli olaraq fəlsəfəni sevməmiş, fəlsəfəni və filosofları, o cümlədən, Platon, Aristotel və İbn Sina'ı, hətta böyük riyaziyyatçı Evklidi lazımsız və zərərli say-

mışdır²³. Xaqani "Yalançı kimyəgərlər və iksiri məzəmmət" adlı şeirində fəlsəfəni "küfr"

²³ Mustafayev C. 1962. Философские и этические воззрения Низами. Баку: Elmələr Akademiyası Nəşriyyatı. səh. 14-21

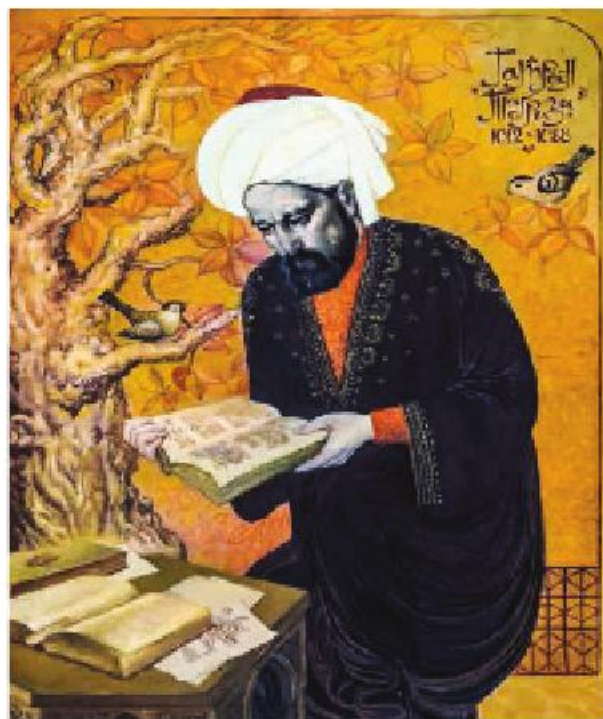
Johann Wolfgang von Goethe

(?1119/45-?1221/30) sufi poeziyasının klasik əsəri sayılan "Məntuq-ut-teyr" ("Quşların söhbəti") ilə məşhurlaşmışdı. Əttar "İlahinamə" və sonuncusu Mənsur əl-Həllac olan 39 sufi müqəddəsin həyatından bəhs edən nəsr ilə yazılmış "Təzkirət ül-övliya" (Müqəddəslərin həyatı) kimi bir sıra çox oxunan əsər müəllifidir. Əttarın atası kimyaçı olmuş, aptek və ətriyyat mağazası açmış, Fəridəddin də bu mağazada işləmişdi; Onun "Əttar" (əczaçı) təxəllüsü bu işlə bağlıdır. Fəridəddin mağaza işini tərk edib sufi həyatına başlamış, uzun səyahətə çıxmışdı. 7 pillədən ibarət Sufi yolunun, təriqətin təsvir edildiyi "Məntuq-ut-teyr"də (1175/90?) quşlar hərə öz vəziyyəti barədə danışır; hər quşun sözü bir insan həyatını, arzu və ehtirasını göstərir. Ən müdrik quş olan hop-hop (şanapipik) sanki sufi şeyxin təcəssümüdür. Hop-hop bütün quşları çox uzaqda, dağlar arxasında, yeddi vadidən o tərəfdə yaşayan quşlar padşahu Simurq'un yanına getməyə, onun işığı ilə birləşməyə çağırır. Quşlar Simurq'a çatmaq məqsədilə yola çıxırlar. Əksər quşlar yolda məhv olur və ya əldən düşüb davam edə bilmir, yolda qalır, yalnız otuz ("si") quş ("murq") son həddə gəlib çatır və... o məntəqədə bu quşlar yalnız özlərini (si murq) görə bilirlər; Quşlar Simurq'a, öz Günəş-güzgü olan tanrılarına və ya

adlandırmışdır²⁴. Xaqani "Mən yeni obrazlar yaradan şairəm, incə mənalı xörəklər qoyulmuş süfrə mənə məxsusdur, Ünsürü (?-1039/40) və Rudəki (?860/80-940/41) süfrəmdən yeyilənin artıqlarını, qabaqdan qalanları götürürlər" (Я - поэт, создающий новые образы, стол, уставленный яствам тонкого смысла принадлежит мне, подбирают объедки с моего стола Унсүри и Рудаки²⁵) deyir, özünü özündən əvvəlki tanınmış şairlərdən, o cümlədən Sənai'dən üstün tuturdu.

Mədhyyəçilər rəqiblərini, həmçinin nə zamansa onlara yaxşı baxmayan, onları layiqincə qiymətləndirməyən hökmdarları (imkan olanda) həcv atəşinə tutmuş, yeni, həm də satira və yumor ustası olmuşlar.

Xorasanlı (Nişapurlu) Fəridəddin Əttar

Qatran Təbrizi

²⁴ Şirvani X. 2004. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider. səh. 408-409

²⁵ Бертельс Е. Э. 1948. Литература на персидском языке в Средней Азии. "Советское востоковедение".

Cild 5. Moskva: SSRİ Elmlər Akademiyası. səh. 202

həqiqətə qovuşurlar... Quşların belə səfər ideyasına el-Qəzali'də rast gəlinir. "Məntuq-ut-teyr" in əsas xətti maraqlı rəvayətlərlə müşayiət olunur; onun 14-cü məqaləsi məşhur Şeyx Sənan rəvayətindən ibarətdir. Cəlaləddin Rumi Sənai və Əttarı çox yüksək qiymətləndirirdi.

Nizami məktəbi

Şərq şairlərinin epik poeziya sahəsində fəaliyyəti əsasən üç istiqamətdə, üç məktəb şəklində inkişaf etmişdir: Firdovsi və ya "Şahnamə" məktəbi, Sufi məktəbi və Nizami məktəbi. Hökmdar və mifik qəhrəmanların həyat və fəaliyyət tarixi üzərində qurulan poetik - epik məktəb "Şahnamə" ilə başlandı. "Şahnamə" kimi əsər yazmaq işinə girişənlər olsa da, heç biri böyük uğur qazana bilmədi. Bu sırada 11-ci əsr fars şairi Əsədi Tusi'nin İran tarixi ilə bağlı "Gərşasbnamə" məsnəvisini yada salmaq olar. Ümumiyyətlə, "Şahnamə" kimi poetik hökmdarlar tarixi yazmaq ideyası məhsuldar olmadı – belə demək mümkündür. Amma, Firdovsi - Şahnamə məktəbi Nizami məktəbinin yaranması və inkişafında böyük rol oynadı, bu fikir sufi məktəbi üçün yalnız qismən doğrudur.

Sufilik hərəkatının tarixi uzaqlara getsə də, poetik sufi məktəbi Sənai ilə başladı, Fəxrəddin Əttar ilə həm nəzəriyyə qazandı, həm də çox populyarlaşdı və Cəlaləddin Rumi ilə zirvəyə çıxdı. C. Rumi'nin təvazökar sözləri diqqətəlayiqdir: "Əttar ruh idi, Sənai isə onun iki gözü; mən isə Sənai və Əttarın izləri ilə gəlmişəm", "Əttar yeddi məhəbbət şəhərini dolanub gəzib, amma biz bir küçə keçmişik"²⁶.

Nizami Firdovsi məktəbindən qidalanmış, sufi ideyalarına biganə olmamış, eşqi tərən-nüm edən poetik epik-lirik məktəbin əsasını qoymuşdur. Nizami yolunu seçən məşhur şair-lər meydana çıxmışlar. Nizami ən çox təqlid olunan ədiblərdən biridir. "Xəmsə"yə daxil olan poemaların hər birinə çoxsaylı bənzətmələr, nəzirələr yazılmışdır (bax, məsələn, E. Ə. Бертельс. Низами и Физули.)²⁷ Nizami'dən sonra nə qədər "Leyli və Məcnun" yazıldığını demək çətindir. Nizami və Füzuli'nin "Leyli və Məcnun"u və Füzuli dühası barədə M.Ə. Rəsulzadənin fikri maraqlıdır: "Nizami Məcnunu şeirləşdirmiş isə, Füzuli şeiri məcnunlaş-dırılmışdır"²⁸. Əmir Xosrov Dəhləvi (1253-1325), Ə. Cami (1414-1492), Əlişir Nəvai (1441-1501), M. Füzuli (1494-1556) kimi nəhənglər Nizami'nin "Xəmsə"sinə izləmişlər. Əmir Xos-rovun Nizamidən daha sadə, asan oxunan olduğu və hətta Nizami'nin "Xəmsə"sinə maraq və diqqəti artırdığı deyilir.²⁹ Nizami'nin davamçılarından bir qismi həm də sufi məktəbinin nümayəndəsi sayılırlar. Ümumiyyətlə, böyük şairlərin əksəriyyəti fərqli məktəblərdən tə-sirlənib, sintez etmək qabiliyyətinə malik olurlar.

"Xəmsə" və "Şahnamə" orta əsrlər miniatur sənətində ən çox əks olunan əsərlərdir. Ni-zami motivləri çağdaş zamanımızda da ədəbiyyat, musiqi və incəsənətdə yeni əsərlər mey-dana çıxaran böyük ilham qaynağı olmuşdur. Nizami əsas dünya dillərinə tərcümə olun-muşdur.

²⁶ İsaخانлы Н. 2008. Elm və Sənət Məclisi 1-10. Bakı: Xəzər Universitəsi Nəşriyyatı. səh. 46

²⁷ Бертельс Е. Э. 1962. Низами и Физули. Москва: Vostochnaya Literatura

²⁸ Rəsulzadə M. Ə. 2021. Azərbaycan şairi Nizami. Bax: Nizami Gəncəvi. Unudulmuş nəşrlər. Bakı: TEAS

Press. səh. 414

²⁹ Бертельс Е. Э. 1948. Литература на персидском языке в Средней Азии. "Советское востоковедение".

Cild 5. Moskva: SSSR Elmlər Akademiyası. səh. 216

Birinci hissədə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

De Blois F. 2004. Persian Literature – A Biobibliographical Survey: Volume V. Poetry of the Pre-Mongol Period. London: Routledge. səh. 363.

Гандзакеци К. 1976. Краткая история периода, прошедшего со времени святого Григора до последних дней, изложенная Вардапетом Киракосом в прославленной обители Гетик. Глава 21. О разорении города Гандзак. Moskva: Nauka. səh. 154.

Ибн Лютфуллах А. 1957. "Джами ад-Дувал". Ибн ал-Азрака ал-Фарики из "Истории Майяфарикина". Том XII. Баки: Труды института истории. Вах: https://www.vostlit.info/Texts/rus17/Achmed_Dede/text2.phtml?id=12780

Мухаммад ан-Насави III. 1996. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурни (Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурни.) Тəг. Bünyadov Z. səh. 274.

Lornejad S. və Doostzadeh A. 2012. On the Modern Politicization of the Persian Poet Nezami Ganjavi. Ed Arakelova, V. Yerevan: Caucasian Centre for Iranian Studies.

Крымский А. 1981. Низами и его современники. Баки: Elm. səh. 92, 93.

Gəncəvi N. Lirika. 1983. Баки: Elm. səh. 23.

Бертельс Е. Э. 1948. Литература на персидском языке в Средней Азии. "Советское востоковедение". Вып. V. Moskva: Издательство Академии Наук СССР. səh. 200, 202.

Rəsulzadə M. Ə. 2021. Azərbaycan şairi Nizami. Вах: Nizami Gəncəvi. Unudulmuş nəşrlər. Баки: TEAS Press. səh. 113, 135, 137, 140, 327, 395.

İkinci hissədə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Füzuli M. 2005. Əsərləri 6 cildə 1ci cild. Баки: Şərq-Qərb. səh. 29.

İsaxanlı H. 2018. Əlkimya: elm, sənət və mistika. Баки: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı

İsaxanlı H. 2020. Alchemy in Eastern Literature. Khazar Journal of Humanities and Social Sciences. Volume 23, Number 1. səh. 22-47.

Heybullayeva R. və Ruymbeke C. (red.) 2020. Nizami on Alchemy. Book Chapter in "The Interpretation of Nizami's Cultural Heritage in the Contemporary Period. Berlin: Peter Lang. səh. 215-233.

Бертельс Е. Э. 1981. Низами и Фирдоуси. В "Выдающиеся русские ученые и писатели о Низами Гянджеви. Баки: Yazıçıl. səh. 127-176.

Mustafayev C. 1962. Философские и этические воззрения Низами. Баки: Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. səh. 14-21.

Şirvani X. 2004. Seçilmiş əsərləri. Баки: Lider. səh. 408-409.

Бертельс Е. Э. 1948. Литература на персидском языке в Средней Азии. "Советское востоковедение". Cild 5. Moskva: SSRİ Elmlər Akademiyası. səh. 202.

İsaxanlı H. 2008. Elm və Sənət Məclisi 1-10. Баки: Xəzər Universiteti Nəşriyyatı. səh. 46.

Бертельс Е. Э. 1962. Низами и Фузули. Moskva: Vostochnaya Literatura.

Rəsulzadə M. Ə. 2021. Azərbaycan şairi Nizami. Вах: Nizami Gəncəvi. Unudulmuş nəşrlər. Баки: TEAS Press. səh. 414.

Бертельс Е. Э. 1948. Литература на персидском языке в Средней Азии. "Советское востоковедение". Cild 5. Moskva: SSSR Elmlər Akademiyası. səh. 216.

(Davamı var)